

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

K.SULTANOVТИН «AQDÁRYA» ROMANÍnda FRAZEOLOGIYALÍQ VARIANTLARDÍN QOLLANÍLÍWÍ

Nariman Shinnazarov

*Ózbekstan Respublikasi Ilimler akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq ilimler ilim
izertlew institutiniň erkin izleniwshisi*

***Aхномация.** Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmeler bir-biri menen óz-ara sinonim, variantlar bolıp keliwi ónimli dárejede. Usı sıyaqlı qubılıslar kórkem shıgarma tilinde qollanılğan frazeologizmelerde jiyi ushırasadı hám tildiń kórkemligin payda etedi. Maqalada K.Sultanovtiň «Aqdárya» romanı tilinde frazeologiyalyq variantlardıń qollanılıw ózgeshelikleri analizlengen.*

Tayanish sózler: leksika, frazeologiyalyq sóz dizbekleri, frazeologiyalyq variantlar, frazeologiyalyq qubılıslar.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalyq sinonimiya menen tígız baylanısta qaralatuǵın mánilik qubılıslardıń biri sıpatında variantlılıq qubılısin kórsetiwge boladı. Variantlılıq tildiń basqa da birliklerindegi sıyaqlı frazeologiyalyq sóz dizbeklerinde de ushırasadı. Frazeologizmelerdiń mánilik baylıǵın kórsetuǵın belgilerdiń biri variantlılıq bolıp tabıladı. Tilde geyde ayırm frazeologizmeler biri ekinshisiniń variantı bolıp kelip, frazeologiyalyq variantlardı keltirip shıgaradı. Máselen, til biriktiriw – awız biriktiriw hám t.b.

Qaraqalpaq tilindegi fonetikalıq variantlar I.Seytnazarova tárepinen úyrenilgen bolsa, frazeologiyalyq variantlar S.Naurızbaeva, J.Eshbaev, G.Aynazarovanıň miynetlerinde sóz etiledi. Ulıwma, frazeologiyalyq variantlılıq degende, frazeologizm mánilik ózgeriske ushıramaydı, yaǵníy onnan basqa mánidegi frazeologizm kelip shıqpaydı, payda bolmaydı, al tek óana komponentler basqa sózler menen ózgertilip yamasa almastırılıp aytıladı. Ayırm waqtarda frazeologizmniń quramındaǵı sózler qısqartılıp yamasa túsırilip qaldırılıdı. Máselen, óz kózi menen kóriw – kózi menen kóriw. Tilde frazeologiyalyq variantlar sinonimiya sıyaqlı onıń mánilik baylıǵın kórsetetuǵın qubılıs bolıp, olar kórkem shıgarmalar tilinde kórkemlik jaratiw maqsetinde ónimli paydalanıladı. K.Sultanovtiň «Aqdárya» romanı tilinde de frazeologiyalyq variantlardıń hár qıylı stillik maqseterde qollanılğanın kóriwge boladı.

Qaraqalpaq tilindegi variantlılıq qubılısunıń frazeologizmelerde tómendegidey túrleri ushırasadı:

- **1.Fonetikalıq variantlar:** salımı bar - salıwı bar
- **2.Leksikalıq variantlar:**
- a) komponentler almasadı: izine quntiyıp túsiw - izine shúqshiyıp túsiw
- v) komponentler qısqaradı: tınim-tayanım joq – tınim joq

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

- **3. Morfolojiyalıq variantlar:** -há degende - há demey
- **4. Sintaksislik variantlar:** ashıq awız - awzı ashıq

Al, K.Sultanovtúń shıǵarması tilinde frazeologizmlerdegi variantlılıq qubılısı tómendegi ayrıqshalıqlar menen qollanılǵanın misallarımız kórsetip beredi.

Frazeologizmlerdegi leksikalıq variantlılıq K.Sultanov shıǵarmasında tómendegidey frazeologizmlerde ushırasadı:

- 1.Júregi hawlirip qanasına sıymay tuwladı. (150-bet)
- 2.Júregi tuwlap qabızına sıymay baratır. (112-bet)
3. Ólim esine tússe, tula boyı sawdırıp, júykesi quriydi. (10-bet)
4. Júykesi qurıp, ayaq-qolınan dimar ketti. (117-bet)
5. Dińkesi qurıp, ashlıqtan kózi qarawıttı. (36-bet)

Bul misalda júregi qanasına sıymaw hám júregi qabızına sıymaw frazeologiyalıq variantları berilgen. Bul birliklerdi variantlar, sonıń ishinde leksikalıq variantlar dep atawımızdını tiykargı sebebi, onda qana sózi menen qabız sózi almastırılıp paydalanylǵan. Tildegi usınday ózgeshelikler frazeologiyalıq variantlar bolıp, onıń leksikalıq variantlar dep atalǵan túrine kiredi. Bunda, tiykarınan, leksikalıq birlikler, yaǵníy sózler almastırılıp qollanıladı. Demek, bul misallarda júregi qanasına sıymaw hám júregi qabızına sıymaw frazeologizmleri qana hám qabız komponentleriniń almasıwınan variant bolıp kelgen. Dińkesi quriw hám júykesi quriw birlikleri de dińke hám júyke sózleriniń almasıwı arqalı jasalǵan variantlar bolıp esaplanadı. Bunday ózgeshelikler jazıwshı tárepinen bir frazeologizmdi qayta-qayta tákirarlap qollanbastan, tildegi hár túrlilikti paydalaniwına múmkinshilik beredi.

1. Shappattay usı qaǵaz háp zamatta qoldan-qolǵa ótti. (140-bet)
- 2.Sol zamatta izde qalǵan kempir-ǵarrı, bala-shágalar da kelip, muzdıń ústi ǵarǵaday jıyın boldı. (79-bet)
3. Há demey talabı orala basladı. (43-bet)
- 4.Zeyinli kelinshek onıń jazajaq sóziniń tórkine hám demey-aq túsindi. (116-bet)

Shıǵarma tilinen alıngan misallarda háp zamatta, sol zamatta, hám demey, hám demey-aq frazeologizmleri kórsetilgen. Olardan háp zamatta hám sol zamatta frazeologizmleri óz ara leksikalıq variantlar bolıp esaplanadı. Sebebi, bul birliklerde háp hám sol birlikleri almasıp kelgen. Olar sol waqitta degen mánilerde bir-biri menen sinonim bolıp kelgenligin kóriwge boladı.

Hám demey, jáne hám demey-aq frazeologizmleri hám degenshe frazeologizmleriniń morfolojiyalıq variantı boladı. Bunda tek ǵana formalar ózgeriske ushıraydı. Bul frazeologizmdi sóz sheberi stillik maqsette janapay menen de paydalanıp, tezlik belgini jáne de arttırp kórsetedi.

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Frazeologizmlerdegi fonetikalıq variantılıq bolsa mınaday birliklerde ushırasadı:

1. Kempir menen kelinniń úreyi uship seskengenin sezdi me, Máteke otırar-otırmastan kúle shıray kelbet kórsetip, górrı-kempir arasındaǵı házildı basladı. (20-bet)

2. Húreyi uship, shaqqan jalt berdi. (197-bet)

3. «Lebizin jutqan musılmán kápir boladı» dep mollalar onıń úreyin ushırdı. (23-bet)

Berilgen úreyi ushiw hám húreyi ushiw frazeologizmleri h sesiniń túsp qalıwınan bildirilgen fonetikalıq variantlar bolıp esaplanadı.

Solay etip, K.Sultanovtiń «Aqdárya» romanı tilinde frazeologiyalıq variantlar shıgarma tiliniń ele de bay jáne kórkem boliwin támiyin etip kelgen leksikalıq qurallardıń biri sıpatında kórinedi.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh., Pirniyazova A., Shinnazarova S. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika, leksikologiya. Toshkent: Sano- Standart, 2018.
2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис:Билим, 1994.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
4. Паҳратдинов К., Бекниязов К. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис: Билим, 2018.